

РОЗДІЛ ІV

ВИРІШЕННЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ» В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ — першої третини ХХ ст.

М.В. Доросевич

ЛІБЕРАЛЬНА ІНТЕРПРИТАЦІЯ НАСЛІДКІВ РЕФОРМИ 1861 р. ДЛЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Реформа 19 лютого 1861 р. не сприяла позитивному вирішенню селянського питання; вона не стільки дозволила вирішити старі проблеми, скільки породила нові. У Росії з перевагою сільського населення, яке становило понад 85%, де наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. експорт відбивався майже виключно у продукції сільського господарства, а землеробство не позбавилося неврожаїв, земельне питання набуло надзвичайної гостроти. Незавершеність селянської реформи і подальша аграрна криза в Росії на межі ХІХ–ХХ ст. стали об'єктом пильного вивчення представників громадськості як засіб вирішення селянського питання, в першу чергу, дослідження впливу того чи іншого способу розподілу землі на добробут землеробського населення.

Дореволюційними істориками, економістами, правознавцями, діячами земств розглядалися питання, пов'язані з народним господарством російського села, досвідом ведення землеробства, його агротехнічної оснащеністю. Відповідна історіографія представлена в своїй більшості роботами істориків та публіцистів, для яких властиві описовий характер і часта відсутність економічного аналізу. Тим не менш, сформувалася відповідна система уявлень про характер і особливості проведення земельної реформи 1861 р., а селянству була відведена провідна роль в аграрній еволюції. На початку ХХ ст. малоземелля, яке стало серцевину аграрного питання, стало центральною соціально-економічною проблемою в російській ліберальній громадській думці. У працях таких авторів, як Г.А. Джаншиєв, Я.Е. Ліberman, К.К. Вебер, М.Я. Герценштейн, М.О. Толмачов, Г.М. Каблуков та ін, наведено значний фактичний матеріал, найчастіше тенденційного характеру, з питань громади, форми власності, характеру сільського господарства та шляхів його розвитку. Сформульовані положення щодо розвитку сільського господарства пореформеного періоду заклали основу для подальших досліджень в історії аграрних відносин.

У центрі радянської історіографії (П. Зайончковський, Л. Захарова, Б. Литвак, К. Тарновський, І. Гуржій, М. Лещенко, Ф. Лось, В. Теплицький та інші)

стояло вивчення характеру аграрного ладу Росії, особливостей її капіталістичної еволюції, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, співвідношення різних соціально-економічних укладів. При цьому треба відзначити, що визначення «самодержавство», «поміщик», «реформа» як протилежність «революції» отримали негативне значення, звинувачення в буржуазному характері. Інтерпретація фактів на основі марксистсько-ленінської методології часто виглядала як передумова революцій 1905–1907 рр. і 1917 р., селянських рухів, формування робочого класу.

Що стосується сучасних українських авторів з цієї проблематики, то видно роботи О. Ресента, В. Бондаря, Я. Бойка, С. Борисевича, П. Захарченка, В. Марочка, В. Шевченка, І. Фаренія та багатьох інших. Вітчизняні вчені, аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст., виробили новий, концептуальний підхід у вивченні історії селянства, заснований на вивченні, передусім, її регіональних особливостей.

Не зважаючи на критичне сприйняття дореволюційної наукової думки в сфері аграрної проблематики, в сучасній історичній науці залишається цілий ряд проблемних питань, пов'язаних з розробкою нових дослідницьких парадигм вивчення усталених поглядів та концепцій щодо цілого комплексу соціально-економічних перетворень пореформеного періоду. Наукове усвідомлення цілого ряду явищ ні в концептуальному, ні у фактичному плані ще не можна вважати завершеним. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба на науковому рівні виробити нові концепції процесів, пов'язаних з історією селянства другої половини XIX — початку XX ст.

Мета даного дослідження — показати найважливіші аспекти поглядів істориків дореволюційного періоду на аграрну кризу і шляхи її розв'язання.

Джерельним підґрунтям статті стали роботи, присвячені вивченню соціально-економічного становища російської села кінця XIX — початку XX ст. К.К. Вебера, М.Я. Герценштейна, М.О. Толмачова, Г.Н. Каблукова, Я.Я. Полфєрова, Д.М. Бородіна, В.А. Косинського, Н.В. Шахаєва, П. Лохтіна.

Оцінюючи загальний стан сільського господарства в Росії, П.Лохтін, автор праці «До питання про реформу сільського побуту селян», заявляв, що воно поставлене в такі технічні умови, за яких вигідне, раціональне ведення його для селянина було абсолютно неможливо. Він прийшов до висновку, що в Росії існували дві основні причини невідповідності екстенсивного господарства, що з плином часу прирікають його на загибель: віддаленість полів і спосіб прогонування худоби через випас його загальним стадом на общинних землях [1, 13].

Негативним наслідком середньовічної системи сільськогосподарського побуту селян П. Лохтін бачив у виснаженні ґрунту і неможливості для селян достатньо її удобрювати і добре обробляти, і як наслідок цього — часті неврожаї, що розоряло селян. Що стосується малоземелля, то порівняльний аналіз з іншими країнами показує, що його в Росії не було, і що при можливості інтенсивної культури селянське населення могло б збільшитися вдвічі чи втричі, і жило б безбідно. Селянам потрібно було не переселення, вважав П. Лохтін, а розселення і створення умов життя, що допускають можливість плідної сільськогосподарської праці [1, 42].

У своєму дослідженні П. Лохтін зупиняється на питанні про причини, що перешкоджають переходу селян до особистого землеволодіння. Уважний розгляд питання показує, що прихильність селян до громади не мала вирішального значення, а що вказане явище відбувалося тому, що селяни не мали можливості переходити до особистого володіння землею. Не можливо було виділити окрему ділянку землі в особисте володіння біля селища або посередині общинних полів, оскільки в такому випадку була б знищена можливість рутинного способу прогонів і випасу худоби [1, 57]. З числа перешкод для селян до поділу землі на окремі ділянки, П. Лохтін зупиняється на двох: на нерівномірній вартості ділянок у різних місцях земельної площі селищ і на невігідний віддалених полів. Поділ землі повинен був пов'язаний з її оцінкою, з компенсацією або з вирівнюванням цінності ділянок. Тільки за такої умови поділ землі не зустрів би протидій з боку селян, зрівнявши їх у правах [1, 59].

К.К. Вебер, автор книги «Потреби нашого народного господарства», характеризує причину тяжкого становища в Росії як наслідок частих неврожаїв, звертає увагу на «нерозвиненість в Росії інтелектуальних сил усіх верств землеробського населення, що знаходиться в повній залежності від стихійних сил природи і залежного цілком від продуктивних сил ґрунту ...» [2, 1]. У Росії ж застій землеробства приписували нестачі дешевого кредиту, що, на його думку, було помилкою. Він вказував на той факт, що багатоземелля і кредит навіть за пільгових умов самі по собі ще нічого не дають народному господарству, якщо в ньому не дістає головного важеля — інтелектуальної продуктивності. Поземельний кредит, писав К.К. Вебер, тільки тоді впливає сприятливо на добробут позичальника, коли останній має індивідуальну продуктивну силу; тільки тоді цей зайнятий і витрачений капітал може дати відомий відсоток на погашення капіталу і чисту вигоду. Інакше він буде впливати ще більш розкладаючим чином на народне господарство, що і відбулося зі значною більшістю поміщиків і селян, давши в результаті повну заборгованість і розорення. Таким чином, проблема малоземелля селян у Росії, на переконання К.К. Вебера, де поміщики масами втікали від своїх господарств, а селяни за допомогою селянських банків були в змозі придбати землю на вигідних умовах, не відображала реальних кроків щодо поліпшення економічного становища селянського господарства.

М.Я. Герценштейн у роботі «Націоналізація землі, Селянський банк і Випускна операція» також критично оцінював можливість за допомогою банкового кредиту правильно вирішити питання про малоземелля: платежі селянського банку були вище не тільки дворянського, а й акціонерних банків. Між тим, як вважає М.Я. Герценштейн, позитивний момент у діяльності банку повинен був укладатися, якщо б він прагнув до розширення землеволодіння не окремих осіб, а малоземельних селянських товариств, чого він міг би легко досягти видачею позик в розмірі повної вартості купованої землі, без будь-якої доплати від селян [3, 103].

Г.М. Каблуков у роботі «Про умови розвитку сільського господарства в Росії» розглядав розвиток Селянського поземельного банку як наслідок швидкого зростання заборгованості землеволодіння. Це суперечить існуючому по-

гляду в історії, що потреба в ньому виросла саме з недостатності земельного забезпечення селян, і, отже, заснування його відповідало їхнім інтересам. Г.М. Каблуков підкреслює при цьому, що численний клас покупців складали самі селяни, і зі збільшенням числа останніх, Селянський банк сприяв, у першу чергу, полегшенню їм можливості купувати, вигідніше збувати землі [4, 297]. При цьому продаж землі селянам при посередництві банку являла зовсім не невивідну угоду, і згодом, як стверджує Г.М. Каблуков, селяни взагалі є покупцями землі, готовими дати найвищу ціну на землю [4, 299].

Г.М. Каблуков звертає увагу не тільки на високі продажні ціни, але і на високі оцінки, вироблені Селянським банком при зіставленні з оцінками земель, які закладаються в Державний дворянський земельний банк. За період з 1899 по 1904 рр. оцінка землі, прийнятої в заставу дворянським банком, була значно нижчою від оцінки землі, купленої селянами за допомогою Селянського банку. Так само і земля була куплена Селянським банком майже за всі роки за ціною дешевшою, ніж вироблена тим же банком оцінка землі, що купується селянами.

За спостереженнями Г.М. Каблукова, ситуація виглядала так, як нібито селяни купували найкращу землю. Селянський же банк купував гіршу, та й дворяни наче залишали собі гіршу землю для застави її в Дворянський банк. З зіставлення цих даних Г.М. Каблуков приходять до іншого висновку. Поясненню цього він знаходить в тому, що покупки за допомогою банку виробляються, так само, як і оренда, з потреби, тому селяни готові дати за цю землю більш високу ціну. Це при тому, що ці покупки здійснювалися не найбільш заможними селянами. Протягом 1885–1891 рр. з 695,521 тис. душ, які скористалися позиками, було безземельних і мали до 11,3 дес. 230,778 тис. або 33,1%, тих, які мали від 11,5 до 3 дес. — 275,716 тис. або 39,6%; інші мали понад 3 дес. [4, 303]. На основі цих даних Г.М. Каблуков прийшов до висновку, що і при покупці землі, як і при оренді, перевага знаходився на боці середніх по забезпеченості землею, і це призводило до зміцнення саме селян-хліборобів, які мали землі достатньо для правильного ведення господарства.

Не слід, однак, думати, що такі високі ціни виплачувалися селянами-покупцями легко і завжди. Недоїмки за внесками в банку доходили до 27% річного оподаткування, а по окремих губерніях складали багато вище. А між тим, зазначає Г.М. Каблуков, що втрата такої землі означала для селян, які її придбали, фактичне розорення [4, 304].

При общинному ж володінні землею чи при отриманні її в користування для обробки особистою працею, на думку Г.М. Каблукова, позбутися її не можна. Він навів доводи, що підтверджують позитивний момент існування громади. Таке користування буде пов'язане зі щорічним платежем, але, по-перше, він повинен бути не вищим за невелику частину того, що можна витягти з землі, тобто вона буде проводитися вже з доходу, по-друге, з власної землі не можна не платити податку, а якщо вона заставлена, то ще й відсоток по позичках. По-третє, і це, на його переконання, головне — коли земля є приватною власністю, то або її доводиться орендувати у приватного власника за зростаючим безперервно цінами, або купувати. У тому і іншому випадку, перш ніж

взятися за обробку землі, потрібно витратити чималу суму на придбання землі, тоді як за відсутності приватної власності ці гроші спрямовувалися б на витрати по обробці землі. Більше б могло затратитися коштів на поліпшення господарства. Звідси Г.М. Каблуков критично оцінює можливості приватної власності щодо сприяння підвищенню виробництва землеробства і поліпшенню сільського господарства [4, 305].

На відміну від Г.М. Каблукова, Д.М. Бородін у роботі «Селянське питання напередодні скликання народних представників» розглядав зв'язок між формою володіння землею (общинної або подвірної) і технічним укладом господарства як досить слабкий. Він відзначав, що перехід до подвірного володіння, як більш культурна та економічно вигідна форма землекористування, становив досить помітну течію у селянському житті. На чолі вирішення селянського питання Д.М. Бородін ставив рішучі заходи щодо поліпшення економічного становища сільського населення. Для піднесення економічного добробуту народу, стверджував він, необхідно перенесення податкового тягара незаможних класів на маєтні, витрачання народних коштів на задоволення нагальних народних потреб. Тримаючи сільське населення на рівні напівголодного існування та роблячи неможливим технічний прогрес селянського господарства, бюрократичний режим призвів Росію до кризи: населення збільшилося вдвічі, продуктивність ж країни зросла в незначних розмірах. Хронічне малоземелля перетворилося на гостру аграрну кризу, для подолання якої, був переконаний Д.М. Бородін, необхідні радикальні заходи [5, 44].

Питання про селянське малоземелля, писав Д.М. Бородін, розуміється в Росії умовно, а саме через некультурність селянина, трипільля і черезсмузжя. У зв'язку з цим він критично оцінював висунуті урядовим актом від 30 березня 1905 р. практичні заходи — забезпечення землею сільського населення потребує можливості переселення, розширення селянського землеволодіння за сприяння Селянського банку, збереження недоторканності приватного землеволодіння від усяких на нього посягань [5, 45]. Таким чином, на переконання Д.М. Бородіна, з урядової програми цілком і безумовно виключалося питання про аграрну реформу в широкому сенсі. Земельний голод, на його думку, повинен був подоланий за рахунок земель, що знаходяться в розпорядженні уряду, шляхом купівлі та викупу приватновласницьких земель та експлуатації їх в інтересах трудящого населення [5, 54]. Але, крім збільшення площі селянського землеволодіння, для всебічного вирішення селянського питання Д.М. Бородін вважав за необхідне включити такі питання: 1) впорядкування орендної справи; 2) скасування викупних платежів, як несправедливого пережитку, 4) полегшення податкового тягара для селянського населення, для якого він ставав непосильним і перенесення цього тягара на інші класи населення шляхом запровадження прогресивного прибуткового податку [5, 81].

Проблему малоземелля та шляхи її розв'язання розглядали й інші автори. Так, В.А. Косинський у роботі «До аграрного питання» підкреслював, що для зменшення гостроти малоземелля, для серйозного поліпшення сільськогосподарської промисловості необхідна енергійна мобілізація землі у бік селянства,

щоб ліквідувати існуючі орендні відносини, які ставили працю селянина у набагато гірше становище, ніж кріпосне право [6, 496].

У зв'язку з цим розглядалося питання про націоналізацію. У Росії, писав Д.М. Бородин, питання про націоналізацію виникло самостійно, незалежно від наукових теорій, в середовищі селянського населення. Воно корінилося у важких умовах народного життя, що склалися в епоху після звільнення селян від кріпосної залежності.

М.Я. Герценштейн у роботі «Націоналізація землі, Селянський банк і Викупна операція» доходить висновку про необхідність позитивного вирішення питання про націоналізацію землі, щоб таким шляхом з'ясувати, чи відповідає вона пов'язаних з нею очікуванням, чи можна її розглядати, як практичну пропозицію, що задовольняла тогочасні господарські потреби [3, 10]. М.Я. Герценштейн підкреслював, що в Росії саме поняття націоналізації ототожнювали в більшості випадків не зі збільшенням площі селянських земель, а як скасування приватної земельної власності і передачу всіх приватновласницьких земель в руки держави [3, 73]. На питання, чи бажана така радикальна зміна всього складу поземельних відносин, він зазначав, що такий перехід в Росії можливий не інакше, як з викупом. Розглядаючи в цілому позитивно питання про збільшення державного земельного фонду, він одночасно виступав за збереження приватновласницького господарства. Автор при цьому підкреслював, що площа приватновласницьких земель усіх станів у 1900 р. в Росії становила 100 млн дес. Щоб викупити їх, потрібно було б затратити капітал, який становив би кілька мільярдів рублів [3, 82].

М.Я. Герценштейн паралельно торкався проблеми націоналізації селянських земель, площа яких у 1900 р. досягала 130 млн дес., яка б за своєю грандіозністю мала відрізнялася від викупу поміщицьких земель. Автор дослідив загальноприйнятий погляд на сильні обцинні інстинкти російського села, на те, що селяни до кінця не освоїлися з початками приватної власності і що для них важливо мати доступ до землі, а чи буде ця земля дана на засадах власності або на засадах оренди, це байдуже [3, 85]. Таким чином, щодо націоналізації землі, М.Я. Герценштейн дійшов висновку, що незалежно від теоретичної оцінки, вона не може служити практичною програмою аграрної політики в Росії.

На малоземелля і безземелля, як основну причину сільськогосподарського відхожого руху вказує М.В. Шаховський у роботі «Землеробський відхід», в якій він проаналізував цілий ряд економічних причин, що сприяють цьому. За умов малоземелля, стверджував він, зменшення кормових засобів призводило за собою недолік у кількості худоби, такого необхідного для одного селянського господарства. Між тим, кількість селянських дворів без всякого худоби складає в середній чорноземній смузі 14,5%, а по північній — 12,4% загального числа дворів. Разом з тим, вказує М.В. Шаховський, на його думку, штовхали сільських робітників у відхід неврожаї. Неврожаї і падежі худоби перетворювали цілком заможних господарів на жебраків. Наслідком їх ставала заборгованість за позички уряду і приватним особам, що ставило селян перед необхідністю шукати заробітків [7, 55].

Якщо селян спонукала шукати відхожих заробітків незадоволеність їх господарства, то самий відхід сприяв його занепаду. Віддаленість ринків і затрудненість збуту землеробських продуктів знижували виручку його від продажу цих продуктів до такого рівня, що цим ви торгом не могли бути задоволені потреби селянської сім'ї [7, 57]. До зазначених причин відходу робітників з центральних губерній на сільські заробітки приєднувалися причини, пов'язані з невисокими місцевими цінами на працю (зокрема поденна плата робітникам, у центральних губерніях не перевищувала 50 коп. для чоловіків і 30 коп. для жінок), не вигідні умови оренди приватновласницьких земель, особливо для найбідніших дворів з поганим і недостатнім інвентарем.

Водночас Я.Я. Полфьоров відзначає в роботі «Сільськогосподарські робочі руки» ті прогресивні течії, що впливали на відхід сільськогосподарських робітників, які міцно вималювалися в народногосподарському житті російського села передреволюційного періоду. Поступове впровадження інтенсивних культур, хутірське господарство, кооперативний рух — все це серйозні моменти до утримання робітників на місці, до заняття вільних рук вигідною працею. Все це прямо вказувало, на його переконання, як на головну причину скорочення відходу, на перехід господарства до інтенсифікації та індустріалізації [8, 7].

Аграрна програма становила важливу частину суспільно-політичного життя. Д.М. Бородин представив наступні підстави для її реалізації: 1) поліпшення економічного становища землеробського класу шляхом обов'язкового викупу з приватновласницьких земель необхідних прирізок в інтересах малоземельних груп усіх категорій; 2) визнання державним земельним фондом казенних і частини удільних земель: збільшення цього фонду шляхом купівлі та викупу приватновласницьких земель та експлуатації його в інтересах трудящого населення тощо. У свою чергу, праця М.О. Толмачова «Селянське питання за поглядами земства і місцевих людей» містить короткий огляд думок місцевих діячів земства з селянського питання: 1) усунення малоземелля і різних незручностей землекористування; 2) зміну фінансової політики у сприятливому сенсі для землеробства: полегшення податного тягаря та більш справедливий розподіл його, усунення шкідливої односторонньої протекційної системи, збільшення продуктивних державних витрат [9, 144].

Таким чином, дореволюційні автори розглянули особливості побуту селян, які зумовлювали погіршення стану останнього, до регресу селянського сільськогосподарського побуту. У Росії на початку XX ст. в сільському господарстві і правовому побуті селян у чистому вигляді можна було спостерігати середньовічні порядки.

Зупиняючись на проблемі общинної форми землеволодіння, переважала дискусія про те, наскільки серйозне значення не тільки в інтересах селянського населення, а й розвитку сільського господарства мала ця форма землеволодіння.

Малоземелля та культурно-правове убогство всього населення Росії називалися основними причинами занепаду селянського господарства. Знаходження шляхів виходу з аграрної кризи в кінці XIX — на початку XX ст., передусім, сприймалося в Росії як основоположний принцип майбутнього економічного

піднесення селянського господарства. У зв'язку з цим політична реформа і енергійна мобілізація землі на користь селянства розглядалися як найголовніші на шляху вирішення земельного питання. Причини, що викликали аграрну кризу в середовищі селянського господарства, не зв'язувалися органічно з природою селянського підприємства. Сільськогосподарська криза на початку ХХ ст. була викликана історичними умовами, властивими Росії: 1) успадкованим від реформи 1861 р. малоземеллям, підтримка фінансово-поліцейською політикою бюрократії; 2) культурно-правове становище Росії, що перебувала далеко позаду розвинених європейських країн.

Намагаючись виявити окремі моменти, що стосуються концептуального бачення у вивченні окремих проблем аграрної історії, автори поступово переходили у мікроісторичну перспективу, вивчаючи, в першу чергу, економічні фактори, що обумовлювали аграрну кризу в Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Питанням, пов'язаним з наслідками земельної політики держави по відношенню до селян, общинним землеволодінням, малоземеллям, аграрним перенаселенням, підвищенням агротехнічної культури, історики надавали в основному теоретичного значення для побудови державної моделі економічного розвитку в рамках ліберальної традиції. У багатьох аспектах розглянутих проблем не враховувалися регіональні особливості, відсутнє цілісне уявлення про життя російського села у її соціально-економічній багатогранності, не реконструйований процес модернізації селянського господарства протягом другої половини ХІХ ст. Немає критичного аналізу статистичних джерел, які дуже однотипні за своїм характером і походженням. Таким чином, виникає потреба з нових позицій і без застарілих стереотипів, на основі комплексного аналізу джерел, відтворити цілісну картину соціально-економічного становища селянства в аграрній галузі.

1. *Лохтин П.* К вопросу о реформе сельского быта крестьян. — М.: Типография А. Васильева, 1902. — 156 с.
2. *Вебер К.К.* Нужды нашего народного хозяйства. — СПб.: Типография императорской академии наук, 1892. — 120 с.
3. *Герценштейн М.Я.* Национализация земли, Крестьянский банк и Выкупная операция. — М.: Т-во «Общественная польза», 1905. — 190 с.
4. *Каблуков Г.Н.* Об условиях развития крестьянского хозяйства в России. — М., 1908. — 400 с.
5. *Бородин Д.Н.* Крестьянский вопрос накануне созыва народных представителей. — СПб.: типография Ц. Крайз, 1905. — 137 с.
6. *Косинский В.А.* К аграрному вопросу. Крестьянское и помещичье хозяйство. — Одесса: Экономическая типография, 1906. — 352 с.
7. *Шаховский Н.В.* Земледельческий отход крестьян. — СПб.: типография В.О. Киршбаума, д. М-ва финансов, 1903. — 463 с.
8. *Полферов Я.Я.* Сельскохозяйственные рабочие руки (статистический экономический очерк). — СПб.: типография Редакции период. Изд. Министерства финансов, 1913. — 54 с.
9. *Толмачев М.О.* Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. — М.: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К⁰, 1903. — 171 с.